

Darka Bilić
Krasanka Majer Jurišić
Josip Pavić

Dvostruki bedem u Šibeniku – funkcija, valorizacija i prezentacija

Darka Bilić
 Institut za povijest umjetnosti
 Centar Cvito Fisković
 dbilic@ipu.hr

Krasanka Majer Jurišić
 Hrvatski restauratorski zavod
 Odsjek za konzervatorsku dokumentaciju
 nepokretne baštine
 kmajer@h-r-z.hr

Josip Pavić
 Tvrdava kulture Šibenik
 josip@tvrđjava-kulture.hr

Izvorni znanstveni rad/
 Original scientific paper
 Primljen/Received: 24. 5. 2019

UDK: 725.96(497.5 Šibenik)
 DOI: <http://dx.doi.org/10.17018/portal.2019.2>

SAŽETAK: Da bi osigurala vojnu i političku prevlast u gradovima u kojima je pri preuzimanju vlasti naišla na otpor, Mletačka Republika je početkom 15. stoljeća užurbano pristupila obnovi postojećih utvrda i izgradnji novih. U Šibeniku je svoju posadu smjestila u srednjovjekovnom gradskom kaštelu iznad grada te ga povezala s obalom šibenskog zaljeva utvrđenim prolazom, „putom spasa“, planirajući njime dopremiti pojačanja u slučaju opsade kaštela ili ga iskoristiti za povlačenje posade u slučaju njegova pada u neprijateljske ruke. Put spasa sagrađen je u formi dvostrukog bedema. Imao je kulu na ulazu i još jednu koja je prolaz dijelila na dva dijela. Premda nikad nije poslužio svrsi za koju je bio izgrađen, komunikacija kroz dvostruki bedem mogla se uspostavljati na dvije razine: stubama i rampama postavljenim na tlu i preko šetnica pri vrhu dvaju paralelnih zidnih plaštava. Prema do sada dostupnim podacima proizlazi da je šibenski put spasa jedinstvena pojava u dalmatinskoj vojnoj arhitekturi, a među nadasve rijetko sačuvanim primjerima na teritoriju Mletačke Republike ističe se svojom monumentalnošću, jasnoćom forme i prepoznatljivošću u gotovo svim elementima.

KLJUČNE RIJEČI: put spasa, *strada del soccorso*, vojna arhitektura, 15. stoljeće, Mletačka Republika, dvostruki bedem

Šibenski povijesni fortifikacijski sustav posljednjih je godina postupno revaloriziran i djelomično obnovljen. Najveći zahvat izveden je na Tvrdavi sv. Mihovila,¹ srednjovjekovnom kaštelu, koja zbog svojega položaja ima istaknuto, strateški iznimno važno mjesto na vrhu brežuljka nad starom gradskom jezgrom. Obnovljena je i Tvrdava Barone te su planirani radovi na sv. Ivanu, čime bi se objedinila prezentacija sačuvanih obrambenih elemenata građenih sa sjeveroistočne i istočne strane grada. U izradi su i projekti za revitalizaciju pomno razrađenog sustava fortifikacija prema moru, uključujući i Tvrdavu

sv. Nikole na izlazu šibenskog kanala. Budućim zahvatima trebalo bi obuhvatiti i prostor padine ispod Sv. Mihovila na kojem se od srednjega vijeka razvijala urbana struktura Šibenika „ograđena vlastitim zidom“,² fragmentarno sačuvanim do danas. Godine 2018. Hrvatski restauratorski zavod je na traženje Grada Šibenika proveo istraživanja jednog dijela toga najužeg obrambenog pojasa gradskih fortifikacija, takozvanog dvostrukog bedema,³ specifičnog poteza zidina koje se od podzida pod Tvrdavom sv. Mihovila oštro spuštaju niz strminu prema moru, sve do zapadnoga gradskog zida, paralelnog s obalom (sl. 1).⁴ Cilj



1. Šibenik, dvostruki bedem, pogled s mora (fototeka HRZ-a, snimila N. Vasić, 2018.)
 Šibenik, double rampart, view from the sea (Croatian Conservation Institute Photo Archive; N. Vasić, 2018)

konzervatorsko-restauratorskih istraživanja bio je prepoznati njegove funkcije i uz vrednovanje donijeti smjernice za prezentaciju.

Dvostruki bedem – put spasa

Dio vojne arhitekture, koji je bio vrlo važna točka u obrani tvrđave i njezine posade, u povijesnim se opisima spominje pod nazivima: *vrata spasa*, *put spasa*, *kula spasa*, *prolaz spasa* ili *galerija spasa*, a u renesansnoj je traktatistici i vojno-graditeljskoj praksi taj fortifikacijski element smatran nužnim elementom plana svake vojne utvrde.⁵ Pridonosio je njezinoj maksimalnoj obrambenoj učinkovitosti i pružao dodatnu sigurnost posadi u ratnim razdobljima. Primjerice, Francesco di Giorgio Martini u svojem traktatu, među opremom nužnom za svaku tvrđavu, nabraja i put za dostavu pomoći ili put spasa koji bi trebao biti pozicioniran tako da ne padne lako u ruke neprijatelju (*Dovendo adunque dare notizia in questo trattato delle forme che si ricercano alle fortezze... la quarta [cosa!] che abbi [la fortezza!]el soccorso sicuro, siché senza gran difficultà non possi esser tolto...*).⁶ Naputak je i sam poštovao u praksi, predviđevši izgradnju puta *del soccorso* u projektiranju utvrda za urbinskog vojvodu Federica u gradiću Cagliju i u projektiranju Tvrdave Rocca del Sasso di Monte Felto. Put je bio definiran visokim, paralelno

postavljenim zidovima, i u prvom slučaju je bio i natkriven, a povezivao je dijelove suprotne strane utvrde te omogućavao brzo i sigurno premještanje vojne posade iz jednog dijela tvrđave u drugi.⁷

Iznimna je značajka šibenskih gradskih zidina, u odnosu na ostale fortificirane gradove dalmatinske obale, prisutnost upravo tog zasebnog elementa vojne arhitekture. Put spasa ili *strada di soccorso* u Šibeniku je također formiran unutar dva visoka zida, stoga je i dobio ustaljeni naziv dvostruki ili dvojni bedem. Izgrađen je da bi omogućio neometan, izravni prolaz od morske obale do Tvrdave sv. Mihovila u svrhu dopremanja pomoći u slučaju opsade. Smješten je na prostoru Podstinja i Doca,⁸ koristeći pri gradnji južnog zida strukture prijašnjih gradskih zidina koje su utemeljenjem samostana sv. Katarine⁹ potkraj 14. stoljeća definirale povijesne i prostorne okvire budućega morskog predgrađa.¹⁰

Tlocrt dvostrukog bedema ima oblik nepravilnog trapeza. Uz već dva spomenuta dugačka paralelna zida, položena u smjeru padine (istok-zapad), definiran je i trima poprečnim kraćim zidovima (smjer sjever-jug), na mjestu kojih su nekad bile kule. Prostor koji obuhvaća dvostruki bedem nije bio natkriven. Podijeljen je na dva dijela:¹¹ donji i gornji. Donji, zapadni, ukupne je dužine oko 40 metara i širine između četiri i šest metara, a izgrađen je na vrlo

strmom i stjenovitom terenu s visinskom razlikom od 22 metra. Gornji je pak dio kraći, ali još strmiji, i završava poprečnim zidom koji podupire nasip podzida tvrđave.

Ulaz sa zapada u dvostruki bedem vjerojatno je bio neposredno uz liniju obale, što je omogućavalo pristup brodovima neposredno pred zapadna vrata. I sjeverni i južni zid bedema planirano su izgrađeni dovoljno široko da je pri njihovom vrhu, s unutarnje strane prolaza, bilo moguće formirati šetnicu. Vojnike na šetnicama od mogućeg napada šttili su parapeti: šetnica na južnom zidu štšćena je od mogućeg napada iz smjera grada, a sjeverni zid od mogućeg napada iz smjera morskog predgrađa. Na taj način je omogućeno sigurno i neometano kretanje i povezivanje kaštela s morskom obalom šibenskog zaljeva, a komunikacija od podzida kaštela do obale i obratno, mogla se održavati istovremeno na dvije horizontalne razine. Drugi mogući smjer kretanja bio je preko tla uz pomoć u stijenu uklesanih stuba, popločenih rampi ili pak drvenih konstrukcija koje su iscrtane na grafičkim prikazima gradskih fortifikacija iz druge polovice 17. stoljeća, o kojima će poslije biti riječi. Osim toga, uza zapadni zid prolaza u kojem se nalazi otvor prema obali, s unutarnje strane bila je prigradena kula koja je vjerojatno imala podnice i drveno stubište preko kojega je bilo moguće s razine tla pristupiti šetnicama na vrhovima zidova. Takva je struktura, prema tadašnjim uzusima, često bila rastvorena prema unutrašnjosti prolaza, zbog obrane prolaza prema tvrđavi u slučaju prodora neprijatelja u njega. Slična kula nalazila se i u sredini dvostrukog bedema. Od nje je ostao sačuvan samo prednji, zapadni zid.

Potvrdu funkcije bedema nalazimo u pisanim dokumentima (...*il soccorso del Castel Vecchio*...), ali možda još zornije na grafičkim povijesnim prikazima na kojima se taj dio gradskih zidina izrijekom opetovano naziva *Mura dette del Soccorso* ili pak *Strada dal soccorso*.

Šibenski dvostruki bedem od izgradnje do kraja 16. stoljeća

Zidovi dvostrukog bedema planirano su izgrađeni već u prvim desetljećima mletačke vlasti, i to iz potrebe da se Tvrđava sv. Mihovila poveže s morem. Naime, Venecija je 1412. godine, nakon trogodišnje opsade, ugovorom sa šibenskom komunom stavila grad pod svoj nadzor¹² i smjestila posadu u kaštel¹³ koji je početkom studenoga 1416. naizgled ponovno u funkciji.¹⁴ Nedugo potom, u svibnju 1417. godine, mletački dužd Tommaso Mocenigo traži od kapetana Kulfa Giacoma Trevisana da pregleda šibenski kaštel te zapovijedi njegovu dogradnju i dodatno utvrđivanje, da bi kaštel bio što čvršći i spremniji za obranu, o čemu će poslije brigu preuzeti šibenski knez. Radovi na poboljšanju utvrde trebali su se dovršiti što brže, ali i što pažljivije. Posebno se u dopisu mletačkoga dužda ističe potreba osiguranja mogućnosti da se kaštelu dopremi ispomoć s mora.¹⁵ Zadatak pregleda stanja i određivanja



2. M. Kolunić Rota, detalj vedute Šibenika, oko 1570. godine (Muzej grada Šibenika)
M. Kolunić Rota, view of Šibenik, around 1570 (Šibenik City Museum)

svih potrebnih radova, zajedno sa šibenskim knezom, dobio je i majstor Jakov Celega.¹⁶

Četiri godine poslije, potkraj srpnja 1421. godine, isti dužd šalje dva sindika, Andrea Foscola i Marca Mianija, na misiju od Paga do Skadra. U vrlo detaljno pisanom duždovu naputku istaknuta je želja za dovršetak šibenskog kaštela, kojemu se trebao osigurati prilaz i morskim putem.¹⁷ Dužd pamti da je već slao slične naredbe (*sicut alias fuit ordinatam*), a potom ponavlja važnost gradnje prolaza prema obali, najvjerojatnije današnjeg dvostrukog bedema, koji bi, prema njegovim riječima, trebao pružiti dodatnu sigurnost mletačkoj posadi i osigurati kontinuitet prisutnosti Mlečana u Šibeniku (*pro securitate status nostri in terra predicta*).¹⁸ Od sindika je zatraženo da se na povratku s misije iznova zaustave u Šibeniku i provjere kako napreduje gradnja kaštela i, dužd ponovno ističe, puta prema moru.¹⁹ Gradnja je vjerojatno bila ubrzo dovršena jer već iduće godine dužd Mocenigo morski ulaz više ne spominje pri navođenju radova na fortifikacijama.²⁰ Do sredine 15. stoljeća sačuvano je još nekoliko korespondencija između šibenske komune i Mlečana, u kojima su dogovarani popravci zidina ili se o njima izvještavalo, međutim u njima se više ne spominje prolaz prema moru.²¹ Prilog dataciji formiranja dvostrukog bedema može se tražiti i u načinu oblikovanja njegovih vrata prema moru, zaključenih šiljastim lukom,²² te u grbu²³ koji je zajedno s reljefom lava sv. Marka bio postavljen iznad vrata. Crtež i opis grba donosi Federico Antonio Galvani u *Il re d'armi di Sebenico con illustrazioni storiche*.²⁴ Radi se o grbu na trokutastom štitu, na kojem se u središnjoj trećini polja nalazi sedam linija ili brazdi, postavljenih na jednakoj udaljenosti dijagonalno slijeva prema gornjem desnom kutu.²⁵ Iako nije određeno kojoj obitelji grb pripada, jasno je da je uzorak koji se na taj način pruža uzdužno preko grba iznimno rijetka pojava u lokalnoj sredini. Moguća je pak povezati s mletačkom obitelji Pesaro, čiji grb je „raskoljen krunišnim rezom“ na zlatno i modro polje,²⁶ a predstavnici te obitelji, Jacopo (1423. – 1425.), Fantino

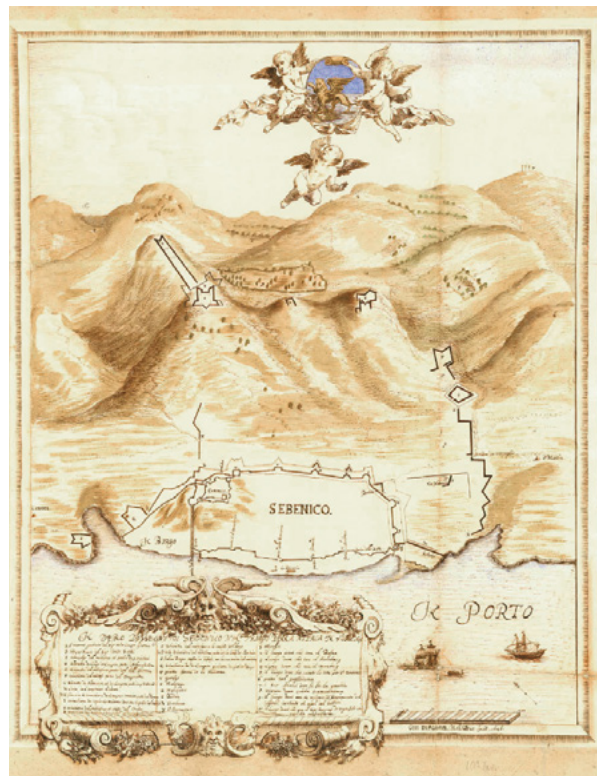


3. Nepoznati autor, karta dalmatinske obale od Šibenika do Omiša, prva četiri desetljeća 16. stoljeća (KAREN-EDIS BARZMAN, 2014.)
Unknown author, map of the Dalmatian coast from Šibenik to Omiš, first four decades of the 16th century (KAREN-EDIS BARZMAN, 2014)

(1441. – 1443.) i Antonio (1443. – 1445.),²⁷ bili su u prvoj polovici 15. stoljeća šibenski knezovi. S obzirom na spomenute duždeve izvještaje, može se pretpostaviti da su radovi na izgradnji puta spasa dovršeni u vrijeme vladavine najstarijega od njih, Jacopa Pesara.²⁸

Na najranijim pouzdano datiranim prikazima Šibenika, onima njemačkoga hodočasnika Konrada von Grünenberga iz 1486.²⁹ i Mattea Pagana iz oko 1522. godine,³⁰ dvostruki bedem se ne nazire kao posebno istaknut fortifikacijski element. Prvi grafički izvor koji ga prikazuje jest karta dalmatinske obale između Šibenika i Omiša, s prikazanim zaleđem sve do Livna, nastala unutar prva četiri desetljeća 16. stoljeća (sl. 3).³¹ Na njoj su šibenska utvrđenja prikazana gotovo iznenađujuće precizno. Posebice se to odnosi na dvostruki bedem, koji seže od podzida kaštela prema moru i sastoji se od dva dugačka uzdužna i tri kratka poprečna zida s kruništem, upravo kako je sačuvan i danas.

Najvažniji pak grafički izvori za dvostruki bedem u idućih stotinjak godina pripisuju se Šibenčaninu Martinu Koluniću Roti. Oko 1570. godine nastala su dva njegova bakropisa: *Sito particolare dil contado di Sebenico*, karta šibenskog distrikta od Zlosela (Pirovca) do Primoštena i zaleđa do Knina, te *Il fidellissimo Sibenicho*, prikaz samoga grada Šibenika koji će poslije više puta kopirati mnogi autori.³² Na karti distrikta, prostor dvostrukog bedema je vidljiv, iako ne potpuno jasan. Spušta se izlomljenom linijom od zapadnog dijela Tvrđave sv. Mihovila prema moru i završava obalnom kulom s vratima i kruništem. Drugi bakropis, prikaz grada, mnogo je jasniji i precizniji te zaslužuje detaljniji opis (sl. 2). Južni zid Tvrđave sv. Mihovila (*Il Castello*) prema obali ima tri kule povezane kurtinom. Od tih kula, površinom najveća je zapadna,



4. G. di Namur, plan Šibenika, 1646. godina (Biblioteca Nazionale Marciana)
G. di Namur, map of Šibenik, 1646 (Biblioteca Nazionale Marciana)

naknadno većim dijelom razrušena nakon uzastopnih eksplozija barutane na tvrđavi 1663. i 1752. godine.³³ Ispred južnog zida nalazi se podzid – *falsabraga*, koji je u gotovo istom obliku sačuvan do danas.³⁴ Na mjestu na kojem podzid seže ispod zapadne, najveće kule, počinje spuštanje bedema prema moru u dva smjera. Vanjski zid okružuje morsko predgrađe, a središnji zid je dvostruki bedem, koji se spušta u ravnoj liniji prema obalnoj kuli s vratima i kruništem. Na crtežu je zabilježeno da se ta vrata, za razliku od ostalih obalnih gradskih vrata, nalaze iznad razine tla, što upućuje na nužnost postojanja pristupnog stubišta.³⁵ U prostoru dvostrukog bedema su, u dijelu između zapadne kule tvrđave i obalne kule, na crtežu zabilježene još dvije kule/postaje, čime je dužina puta spasa podijeljena na tri gotovo jednaka dijela. Obje središnje kule/postaje imaju vrata, a u vrhu su, za razliku od ulazne, obalne kule, zaključene terasom bez kruništa. Na crtežu je jasno vidljivo da je put spasa cijelom dužinom zapravo dvostruki paralelni zid s kruništem, za razliku od vanjskog bedema predgrađa koji je jednostruk.³⁶ Od obalne se kule prema istoku nastavlja gradski zid s kruništem. Uz dvostruki bedem nisu nacrtane kuće ni s jedne ni s druge strane, izuzev uz obalnu kulu, unutar prostora gradske jezgre – riječ je nedvojbeno o zgradama samostana sv. Katarine.³⁷ Sve češći prikazi Šibenika u atlasima i izolarima u idućem stoljeću ne donose previše novih informacija o dvostrukom bedemu, jer je riječ ili



5. Nepoznati autor, prikaz obrambenog sustava Šibenika, između 1659. i 1662. godine (Muzej grada Šibenika)
Unknown author, Šibenik defence system, between 1659 and 1662 (Šibenik City Museum)

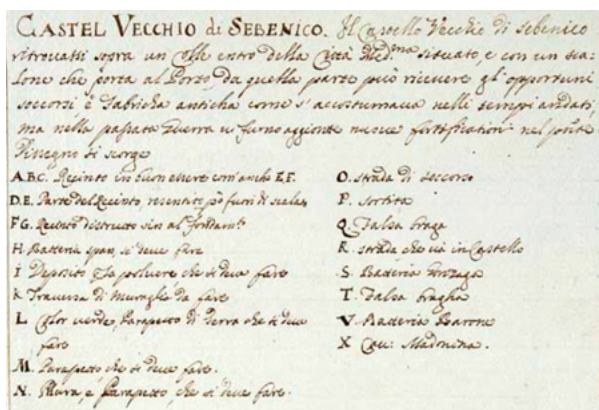
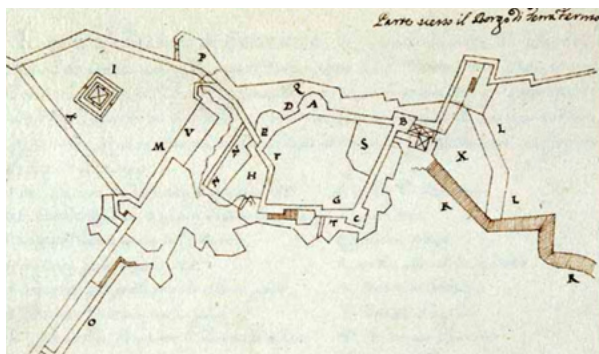
o precrtanim radovima Kolunića Rote ili o kartama šireg područja sjeverne Dalmacije, u kojima detalji grada nisu raspoznatljiviji.³⁸ Iznimke su bakrorez Hendricka van Clevea iz posljednjih desetljeća 16. stoljeća (zid dvostrukog bedema izlomljeniji je nego kod Kolunića, a obalnu kulu okružuje četvrtasti podzid) i vrlo sličan rad Giuseppa Rosaccia iz 1598. godine (umjesto dvije središnje kule/postaje nacrtane su tri, a od lijevog, zapadnog zida obalne kule prema moru se dodatno pruža jedan zaštitni zid koji je zabilježen i na kasnijim prikazima).³⁹

Dvostruki bedem gotovo se ne spominje u do sada poznatim pisanim izvorima iz druge polovice 16. i početka 17. stoljeća. Spominje ga tek jedan izvještaj poslan u Veneciju 1575. godine.⁴⁰ U njemu šibenski knez Agostino Moro iscrpno opisuje stanje gradskih fortifikacija nakon završetka Ciparskoga rata (1570. – 1573.), tijekom kojega su se očito gradila manje ili više improvizirana utvrđenja. Knez Moro definira položaj pojedinih dijelova utvrđenja te uzgred spominje „traversu, odnosno ojačanje, sagrađeno u prošlom ratu, koje se nalazi u morskome predgrađu, pokraj puta spasa starog kaštela“.⁴¹ Moguće je da knez govori o lokaciji s vanjske, sjeverne strane dvostrukog bedema, sastavljenog od poligonalne kule spojene s nižim, nepravilnim utvrđenjem koje flankira sjeverni zid dvostrukog bedema. Nova istraživanja sugeriraju da je taj niži dio ipak izgrađen nešto ranije.⁴² Premda od kraja Ciparskoga rata do 1610-ih godina šibenski knezovi u sačuvanim

izvještajima više puta govore o gradskim utvrđenjima na kojima su poduzete manje intervencije, o putu spasa u pravilu nema spomena.⁴³

Prikazi dvostrukog bedema u 17. i 18. stoljeću

U 17. stoljeću izostaju pisani dokumenti s podacima o dvostrukom bedemu, ali je on označen na nizu grafičkih prikaza. Prvi korpus takvih prikaza potječe iz doba Kandijskoga rata, a najraniji od njih je plan Šibenika iz 1646. godine, autora Giovannija di Namura.⁴⁴ Taj plan prikazuje liniju dvostrukog bedema koja se pruža od obale prema zapadnom dijelu Tvrđave sv. Mihovila, s tim da su između dvaju dugačkih paralelnih linija zidova puta spasa gusto iscrtane horizontalne linije (sl. 4). Taj dio zidina na crtežu je označen nazivom *scala*, stubište. Ono je prikazano u dvije skupine, između kojih je prazno bijelo polje po sredini. Čini se da se i jedno manje bijelo polje nalazi neposredno uz obalna vrata, uz koja je s vanjske strane upisano *Porta del Soccorso*, Vrata spasa. Vrlo vjerojatno su prazna polja na crtežu označavala mjesta na kojima su bile kule/postaje formirane na ravnoj platformi. Kao i na Rosacciovu prikazu iz 1598., od obalne kule pruža se prema morskome obali još jedan zid, koji je očito imao funkciju dodatno odijeliti grad i predgrađe. Iz te rane faze rata, zbog uzastopnih opsada Šibenika 1646. i 1647. godine, potječe još nekoliko grafičkih izvora koji dvostruki bedem prikazuju gotovo na isti način,⁴⁵ iako bez popratnog opisa



6. V. M. Coronelli, tlocrt Tvrđave sv. Mihovila iz grafičke mape *Fortezze della Repubblica di Venezia*, sec. XVII–XVIII (IVO GLAVAŠ, 2015.)

V. M. Coronelli, ground plan of St. Michael's Fortress from the *Fortezze della Repubblica di Venezia*, sec. XVII–XVIII (IVO GLAVAŠ, 2015)

koji donosi Di Namurov crtež. Nešto kasniji plan šibenskih fortifikacija iz 1659./1662. godine⁴⁶ u svojoj legendi pod slovom D ima upisano *Mura dette del Soccorso*, no tim slovom označen je samo gornji dio „dvostrukog bedema“, neposredno ispod zida koji podupire nasip prema tvrđavi (sl. 5). Prikazana su i obalna vrata, kao i već spomenuti produženi zid prema morskoj obali.

Potkraj 17. stoljeća franjevac Vincenzo Maria Coronelli, čiji su atlas i izolari zabilježili mjesta diljem Europe, crta i brojne prikaze Šibenika i njegovih utvrđenja, koji su objavljavani od 1688. godine.⁴⁷ Coronellijev precizni plan Tvrđave sv. Mihovila vrlo jasno prikazuje dio nazvan *Strada del soccorso*:⁴⁸ dva paralelna zida povezana su obalnim okomitim potezom (tj. obalnim vratima) i središnjom okomitom linijom koja predstavlja danas sačuvani zid koji je dijelio prostor dvostrukog bedema. Zid prema gradu potom skreće prema tvrđavi, dok su na zid prema predgrađu nadograđena dva obrambena položaja – nepravilni šesterokut u smjeru mora te poligonalna kula; poslije se taj zid nastavlja i spaja s vanjskim bedemom predgrađa. Nedaleko od mjesta razdvajanja paralelnih zidova dvostrukog bedema nalazi se okomito položeni potporni zid.⁴⁹ Još je jedan Coronellijev crtež važan za poznavanje dvostrukog bedema. To je crtež Tvrđave sv. Mihovila, koji

se uz još tri crteža šibenskih utvrda nalazi u nedovršenom i neobjavljenom djelu *Parte delle Fortezze della Serenissima Republica di Venetia*.⁵⁰ Tvrđava je prikazana kao skica Coronellijeve već objavljene i uređene verzije, ali postoje znatne razlike, od kojih je svakako najvažnija prateći opis s legendom (sl. 6). U tom opisu posebno je istaknuto da tvrđava ima veliko stubište (*scalone*) koje vodi prema luci, s čije se strane može dobiti pravovremena pomoć (*soccorso*).⁵¹ Na crtežu su stube ucrtane od središnjeg okomitog zida dvostrukog bedema, uza zid prema gradu, sve do nakon otklona toga zida prema tvrđavi – točno na mjestu gdje i danas postoje ostaci stuba.

Još su dva prikaza važna za poznavanje nekadašnjeg izgleda dvostrukog bedema. Izradio ih je Giuseppe Juster početkom 18. stoljeća i na njima su prvi put zabilježeni razmjeri katastrofe koja je pogodila Tvrđavu sv. Mihovila 1663. godine, kad je grom udario u barutanu. Na Justerovu planu grada prikazan je izduženi dvostruki bedem (sl. 7), a njegova obalna vrata, kao i ona na njegovu središnjem okomitom zidu, u legendi su navedena kao *Porte Secrete*,⁵² tajna vrata, aludirajući vjerojatno na njihovu funkciju da su se kao zadnja linija obrane tvrđave i njezine posade koristila tek u nuždi. Taj naziv ostat će u upotrebi sve do sredine 20. stoljeća.⁵³ Na drugom Justerovu crtežu, veduti grada Šibenika,⁵⁴ uočljivo je pak znatno oštećenje tvrđave prouzrokovano eksplozijom 1663. godine, a put spasa zabilježen je kao prostor koji se od kule na vrhu brijega (riječ je o već spominjanoj poligonalnoj kuli i dodatnom položaju uz nju) spušta u četiri razine, tj. terase, i završava obalnim vratima (sl. 8).

Dvostruki bedem nakon završetka mletačke uprave u Šibeniku

Tijekom austrijske vlasti u Šibeniku izrađeno je nekoliko novih planova grada, a započeta je i precizna katastarska izmjera.⁵⁵ Plan Šibenika inženjera Francesca Zavorea iz 1798. godine prikazuje obalna vrata dvostrukog bedema jednakom žutom bojom kao i sva druga obalna vrata, ali su to također jedina vrata uz koje nije upisan naziv.⁵⁶ Vojni plan Šibenika iz 1815. godine, vrlo sličan Zavoreovu, ucrtava obalni završetak dvostrukog bedema kao dio vojarne, tj. bivšeg samostana sv. Katarine.⁵⁷ Samostan se u vojne svrhe počeo koristiti već nakon 1806. godine, u vrijeme francuske uprave, a od 1825. do 1882. i službeno je vojarna, od čega dolazi današnji naziv toga gradskog bloka – Kvartir.⁵⁸ Za potrebe vojske i komunikacije Kvartira s morskom obalom, najvjerojatnije je početkom 19. stoljeća izgrađeno i današnje stubište prema sotoportiku (sl. 9), južno od obalnih vrata puta spasa, i to svakako prije 1825. godine, kad je ono prvi put vidljivo na katastarskoj izmjeri. Izgradnjom stubišta došlo je i do zazidavanja donjeg dijela zapadnog ulaza u bedem te postavljanja novog popločenja od opeke, u svrhu svladavanja povišenja ulazne kote koje je pritom nastalo.⁵⁹



7. G. Juster, plan Šibenika, 1708. godine (Österreichisches Staatsarchiv)

G. Juster, map of Šibenik, 1708 (Österreichisches Staatsarchiv)

Objavljeni povijesni izvori iz 19. stoljeća ne daju uvid u daljnje preinake prostora puta spasa, pa čak ni zapisi austrijskoga cara Franje I. iz 1818. godine koji pružaju poprilično detaljnu sliku Šibenika i njegovih stanovnika početkom 19. stoljeća.⁶⁰ Car u svojem opisu jasno dijeli Šibenik na tvrđavu, pod upravom vojske, zatim grad okružen zidinama, te predgrađe okruženo zidinama. U jednom trenutku zidine grada i predgrađa su „paralelne“, na mjestu gdje se očito nalazi dvostruki bedem, no car ne raspoznaje njegovo postojanje ni funkciju.⁶¹

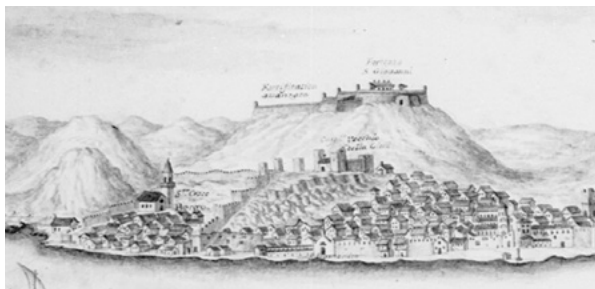
Gubitkom važnosti obrambene uloge zidina i širenjem grada izvan ograđenih gabarita, uz zidove dvostrukog bedema, ali i unutar prolaza, s vremenom se podižu druge građevine. Sa sjeverne strane bedema naknadno je formirano stubište prema tvrđavi i sagrađene su obiteljske kuće. Na južnoj strani, nakon što je jedno vrijeme samostanski sklop sv. Katarine funkcionirao kao austrijska vojarna, a crkva kao zatvor, preuređen je u stambeni objekt, što je rezultiralo brojnim pregradnjama i prilagodbama, uključujući i otvaranje novih otvora u nekadašnjem gradskom zidu, odnosno prema prostoru dvostrukog bedema. Na situacijskom planu Šibenika iz 1854. godine, dvostruki bedem šrafran je kao nekoristištena padina, dok su vrtna i građevinske parcele drukčije označene.⁶² Prostor od

Tvrđave sv. Mihovila prema bedemu izgubio je prepoznatljive konture i očito je dulje vremena bio zapušten. Probijanjem prolaza na sjevernom i južnom uzdužnom zidu dvostrukog bedema, vjerojatno još potkraj 18. ili u prvoj polovici 19. stoljeća, prema gradskoj ulici, odnosno stubištu koje vodi na tvrđavu, u donjem je dijelu prostora dvostrukog bedema omogućena i privatna gradnja gospodarskih objekata.

Današnje stanje dvostrukog bedema – rezultat povijesnih uređenja i konzervatorskih preinaka

Tek su sedamdesetih godina 20. stoljeća, nakon što je rješenjem od 25. svibnja 1964. godine Tvrđava sv. Mihovila (tada zvana Tvrđava sv. Ane) upisana u Registar nepokretnih spomenika kulture,⁶³ počela prva konzervatorska istraživanja i izrada dokumentacije toga dijela šibenskih fortifikacija.⁶⁴

Godine 1992. pristupilo se čišćenju prostora dvostrukog bedema, koji u to vrijeme već dugo nije bio u upotrebi. Cijeli prostor prolaza bio je nasut. U gornjem dijelu izraslo je bujno raslinje, a vegetacija je rasla i iz urušenih zidova. U radovima su odzidana vrata prema moru i uz raščišćavanje nasutog materijala i rušenje naknadnih građevinskih intervencija u donjem dijelu prolaza, očišćena je i stijena



8. G. Juster, detalj vedute Šibenika, 1708. godina (ANDREJ ŽMEGAČ, 2009.)

G. Juster, view of Šibenik, 1708 (ANDREJ ŽMEGAČ, 2009)



9. Šibenik, dvostruki bedem – zapadno pročelje sa stubištem koje vodi u sotoportik, početak 20. stoljeća (Muzej grada Šibenika)
Šibenik, double rampart – west façade with stairs leading to the portico, beginning of the 20th century (Šibenik City Museum)



10. Šibenik, dvostruki bedem – zapadno pročelje 1966. godine (fototeka MK RH, KO Split)

Šibenik, double rampart – west façade in 1966 (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department in Split Photo Archive)

na kojoj su zidovi bedema izgrađeni (sl. 11 i 13). Također je odzidan i gornji ulaz u bedeme te omogućen pristup iz sjeverozapadnog podzida. Pronađeno je i nešto arheološkog materijala, ostaci venecijanskih lula, ulomci keramike iz 18. i 19. stoljeća, dvije polovice kamenih topovskih kugli i komadi kamenih rigola te dva ulomka kamenog reljefa s prikazom venecijanskog lava i jedan fragment klesane kamene plastike (sl. 12).⁶⁵

Nekoliko godina poslije nastavljena je sanacija oštećenog sjeverozapadnog podzida, a nakon toga i dvostrukog bedema. Nažalost, o radovima ne postoji cjelovita konzervatorska dokumentacija, pa je o pristupu obnovi i izvedenim zahvatima na donjem dijelu bedema moguće govoriti tek prema podacima iz troškovnika i izvještaja koji postoje za radove na gornjem dijelu,⁶⁶ uz komparaciju s današnjim stanjem. Stoga proizlazi da su zidovi bili očišćeni od trave, raslinja, zemlje i loših ispuna, a oštećena mjesta prezidana izvornom kamenom građom u produžnom mortu, s tim da se pri zidanju pratio zatečeni vez kamena. Starije zidne strukture injektirane su produžnim mortom s dodanim plastifikatorima, a potom su vanjska lica fugirana. Gornje zone zidova, nakon uklanjanja rahlog materijala i prezidavanja, zaključene su stepenastom šetnicom s parapetom prema vanjskom licu bedema. Godine 1999. u konačnici je kao prijedlog programa zaštitnih radova prijavljen projekt konstruktivne sanacije, što je očito izvedeno, ali nemogućnost uvida u projektnu dokumentaciju i planirane zahvate otežava preciznije definiranje poduzetih intervencija, kao i način izvođenja radova. Upotreba neadekvatnih materijala i način prezentiranja kamene građe pročelja zidova dvostrukog bedema suprotni su modernoj konzervatorsko-restauratorskoj praksi.

S obzirom na to da nakon radova na obnovi dvostrukog bedema devedesetih godina prošloga stoljeća prostoru nije bila dodijeljena nova, adekvatna namjena, 2014. godine počeo se pripremati radni konzervatorski materijal.⁶⁷ U međuvremenu je prolaz dijelom ponovno zatrpan i zarastao. Na poticaj Konzervatorskog odjela, grad Šibenik je 2018. godine Hrvatskom restauratorskom zavodu povjerio izradu konzervatorsko-restauratorskog elaborata koji je uključio arhivska i povijesna te povijesnoumjetnička istraživanja, analizu i pregled stanja kamene građe i klesanih elemenata, arheološka istraživanja i utvrđivanje promjena oblikovanja pojedinih struktura. Najnovije materijalne podatke o prostoru dvostrukog bedema ponudilo je istraživanje zapadnog, donjeg dijela unutarnjeg prostora, gdje su uz pokretni inventar utvrđene i povijesne podnice za koje do tada nije postojala dokumentacija niti su bile poznate stručnoj javnosti (sl. 14). U svrhu određivanja prijedloga prezentacije i prijedloga potrebnih radova, provedena je i valorizacija svih prikupljenih podataka, kao i valorizacija dvostrukog bedema u odnosu na nekadašnji fortifikacijski sustav Šibenika i njegovu današnju ulogu u urbanističkoj strukturi povijesne cjeline.



11. Šibenik, dvostruki bedem – uklanjanje zazida donjih vrata s utvrđenim manjim otvorom unutar zazida, 1992. godine (fototeka MK RH, KO Šibenik, snimio I. Glavaš)

Šibenik, double rampart – removal of the later wall built over the lower gate with a fortified smaller opening inside the wall, 1992 (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department in Šibenik Photo Archive; I. Glavaš)

Šibenski dvostruki bedem – put spasa – u okviru mletačkog fortifikacijskog graditeljstva

Prema dostupnim podacima, premda je šibenski dvostruki bedem sve do pada Mletačke Republike ostao u funkciji, nikad nije ispunio svrhu za koju je građen – da se preko njega dostavi pomoć opkoljenima u tvrđavi. Međutim, dok je Tvrđava sv. Mihovila bila u vojnoj funkciji u vrijeme mletačke vlasti, mogao je služiti za potrebnu opskrbu tvrđave, dopremu oružja, baruta, građevinskog i drugog materijala koji je u Šibenik brodovima stizao na obalu zaljeva. No činjenica da na crtežima Tvrđave sv. Mihovila i općenito šibenskih fortifikacija taj koridor tijekom cijelog razdoblja mletačke vladavine nosi naziv *put spasa*, govori o očuvanju njegove izvorne funkcije, kao i o svjesnosti potrebe njegova postojanja, pogotovo za najintenzivnijih sukoba u vrijeme Kandijskoga rata, ali i u vrijeme relativnog mira na tom dijelu dalmatinske obale tijekom 18. stoljeća.

U vojnoj arhitekturi talijanski termin *soccorso* (pomoć, spas) vrlo je čest i upotrebljava se za različite arhitektonske dijelove tvrđave različitih funkcija. Naziv se u fortifikacijskoj nomenklaturi može referirati na prolaz koji povezuje različite dijelove tvrđave ili unutrašnjost tvrđave s njezinom okolicom. Također se upotrebljavao i za manja vrata u zidnom plaštu tvrđave koja su se otvarala na okolni prostor. Prolazi su mogli omogućavati brzo premještanje ili povlačenje vojne posade iz jednog dijela tvrđave u drugi, ali i, baš kao i otvori u zidnom plaštu tvrđave, omogućiti izravni prolaz do tvrđave, bilo u cilju dopremanja pomoći u ljudstvu i hrani tijekom opsade, bilo pak za povlačenje posade iz tvrđave u slučaju njezina pada u neprijateljske ruke. Odabir prolaza ili otvora spasa zavisio je od obrambenih karakteristika same tvrđave, karakteristikama okolnog terena i mogućnosti prilaza, ali i o povijesnim i političkim događanjima.

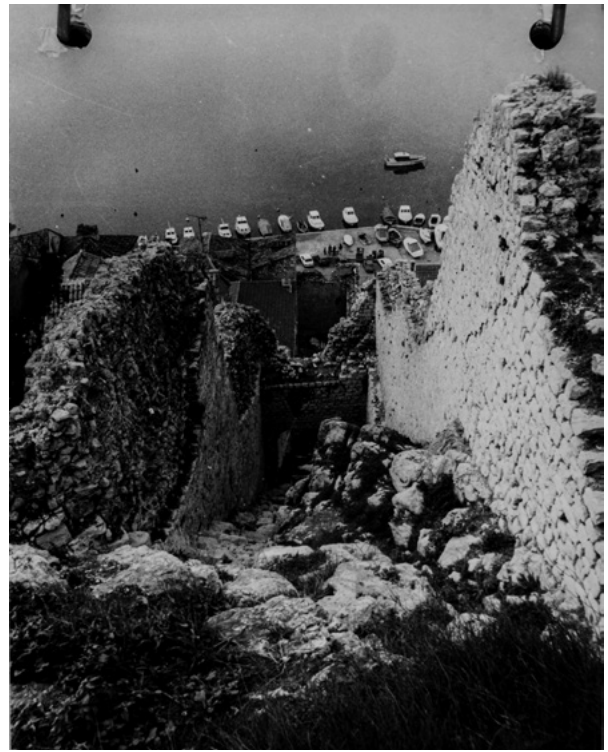


12. Šibenik, dvostruki bedem – ulomak kamene skulpture pronađene prilikom čišćenja bedema 1992. godine (fototeka MK RH, KO Šibenik, snimio I. Glavaš)

Šibenik, double rampart – fragment of stone sculptures found during the cleaning of the rampart, 1992 (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department in Šibenik Photo Archive; I. Glavaš)

Jedan od najpoznatijih srodnih primjera je izdignuti prolaz koji povezuje Vatikan i tvrđavu Sant'Angelo u Rimu, takozvani *Passetto di Borgo*, a služio je za evakuaciju papa iz Vatikana u slučaju neposredne opasnosti. Sagrađen je u 13. stoljeću i dva je puta u povijesti iskorišten za bijeg iz Vatikana, 1494. i 1527. godine. Premda sam ne nosi naziv *soccorso*, jer nije služio dopremi pojačanja u slučaju napada (za razliku od šibenskog koridora kojem je to bila primarna funkcija), za njegovo formiranje je, kao i u Šibeniku, iskorištena šetnica pri vrhu srednjovjekovnih zidina.⁶⁸

Međutim, s obzirom na to da je Šibenik 1412. godine pao pod vlast Mletačke Republike, koja je, da bi osigurala kontinuitet vojne i političke prevlasti nad njim, osmislila i sagradila put spasa, komparativne primjere spomenutog puta uputno je prije svega istražiti na teritoriju Mletačke Republike. Vrata spasa (*Porta di soccorso*) namijenjena opskrbi stanovnika u slučaju potrebe, vidljiva su još i danas i u dvorištu srednjovjekovnog kaštela koji je podigla feudalna obitelj Scaligeri u mjestu Soave, u okolici Verone. Vrata spasa postoje i u zidinama grada Bergama⁶⁹ i, za razliku od ostalih četiriju vrata tvrđave, bez ikakva su ukrasa, skromno oblikovana samo za prolaz pješništva i korištena samo u vrijeme opsade grada. U mjestu Este, blizu Padove, 1339./1340. godine feudalna obitelj Da Carrara sagradila je kaštel od kojega su danas preostale vidljive dvije kule. Jedna nosi naziv kula spasa (*Torre del soccorso*). Nalazila se pokraj vrata kaštela koja su se otvarala prema sjeveru,



13. Šibenik, dvostruki bedem – pogled na istočni zid i gornja vrata dvostrukog bedema s prostora sjeverozapadnog podzida, nakon čišćenja, a prije obnove (fototeka MK RH, KO Šibenik, lijevo: snimio M. Škugor, 1993.; desno: snimio I. Glavaš, 1992.)
Šibenik, double rampart – view of the eastern wall and the upper door of the double rampart from the northwest retaining wall, after cleaning and before reconstruction (Ministry of Culture of the Republic of Croatia, Conservation Department in Šibenik Photo Archive; left: M. Škugor, 1993; right: I. Glavaš, 1992)

na cestu koja je vodila do Padove. Kula je bila opskrbljena izlazom u slučaju opasnosti, i to u prizemlju ili na katu preko šetnice perimetralnog zida.⁷⁰

Kad je otvor vrata bio većih dimenzija, mogao je služiti za izlazak čete vojnika ili konjice kao ispomoć glavnim snagama na bojnopolju a da se ne moraju otvoriti glavna vrata koja su najčešće bila pod opsadom.⁷¹ Takvu je funkciju vjerojatno imala i do danas sačuvana kula spasa (*Torre di Soccorso/Catena/Diavolo*), dio srednjovjekovnih utvrđenja grada Padove. Sagrađena između 12. i 13. stoljeća, bila je dio kompleksa koji se sastojao od navedene kule te dvaju paralelnih zidova dugačkih najmanje 40 metara i visokih oko šest metara koji su povezivali kulu s citadelom. Zidovi su imali pri vrhu šetnicu kojoj se pristupalo s prvog kata kule. Ispred kule nalazilo se proširenje s kojeg se izlazilo kroz dvojna vrata.⁷² U jednom od zidova recentno su otvorena dva luka, a jedan je ostao sačuvan u dužini od samo pet metara, čime je narušen izvorni izgled i funkcija koridora. Oblikovanje toga sklopa slično je onome dvostrukog bedema u Šibeniku, koji je međutim mnogo bolje očuvan. Vrata spasa namijenjena iznenadnom izlasku konjice na bojno polje, Mlečani su izgradili i u zidinama grada Gradisca sull'Isonzio u drugoj polovici 15. stoljeća.⁷³

Također u Padovi, u kurtini zidina Castelnuova, koje je projektirao mletački plaćenik porijeklom iz Umbrije

Bartolomeo D'Alviano, nalazimo dva tipa puta spasa (*strada di soccorso*).⁷⁴ Prvi tip puta spasa je potpuno zatvoren, bačvasto nadsvodeno prolaz formiran u debljini zidnog plašta koji povezuje kule Portello nuovo i Portello vecchio sa središnjim bastionom Gradenigo. Drugi tip, projektiran za isti dio padovanskih zidina, nenatkriven je i nalazi se vertikalno iznad prethodnog te prolazi šetnicom kurtina koje povezuju različite kule. Taj je prolaz zaštićen jednim parapetnim zidom prema polju, a drugim prema gradu. Oba tipa putova spasa umjesto da omogućavaju komunikaciju unutrašnjosti utvrđenja s njegovom neposrednom okolicom u svrhu dopreme pojačanja, kako je to slučaj sa šibenskim dvostrukim bedemom, omogućavaju zapravo brzu i neometanu komunikaciju među različitim dijelovima utvrđenja.

Jedan od najbolje sačuvanih primjera puta ili ceste spasa koja je povezivala unutrašnjost kaštela s njegovim eksterijerom, namijenjena primanju pomoći u opsadi, je *Strada di Soccorso* koja vodi do kaštela u gradu Brescii na sjeveru Italije. Ta važna komunikacija u obliku rampe s blagim usponom izvorno je preko drvenog, pokretnog mosta povezivala malu kulu na nižoj kvoti sa sporednim vratima breškanskog kaštela.⁷⁵ Osmišljena je i izgrađena tijekom 14. stoljeća, u vrijeme uprave milanske feudalne obitelji Visconti, s ciljem dopreme pojačanja vojnoj posadi u kaštelu dok je pod opsadom ili neprijatelja ili, kao



14. Šibenik, dvostruki bedem – arheološka sonda s utvrđenom podnicom iz 19. stoljeća, još starijom podnicom i živom stijenom (snimka: Arheo KO-OP, 2018.)

Šibenik, double rampart – archaeological probe with the reinforced floorboards from the 19th century, older floorboards and solid rock (Arheo KO-OP, 2018)

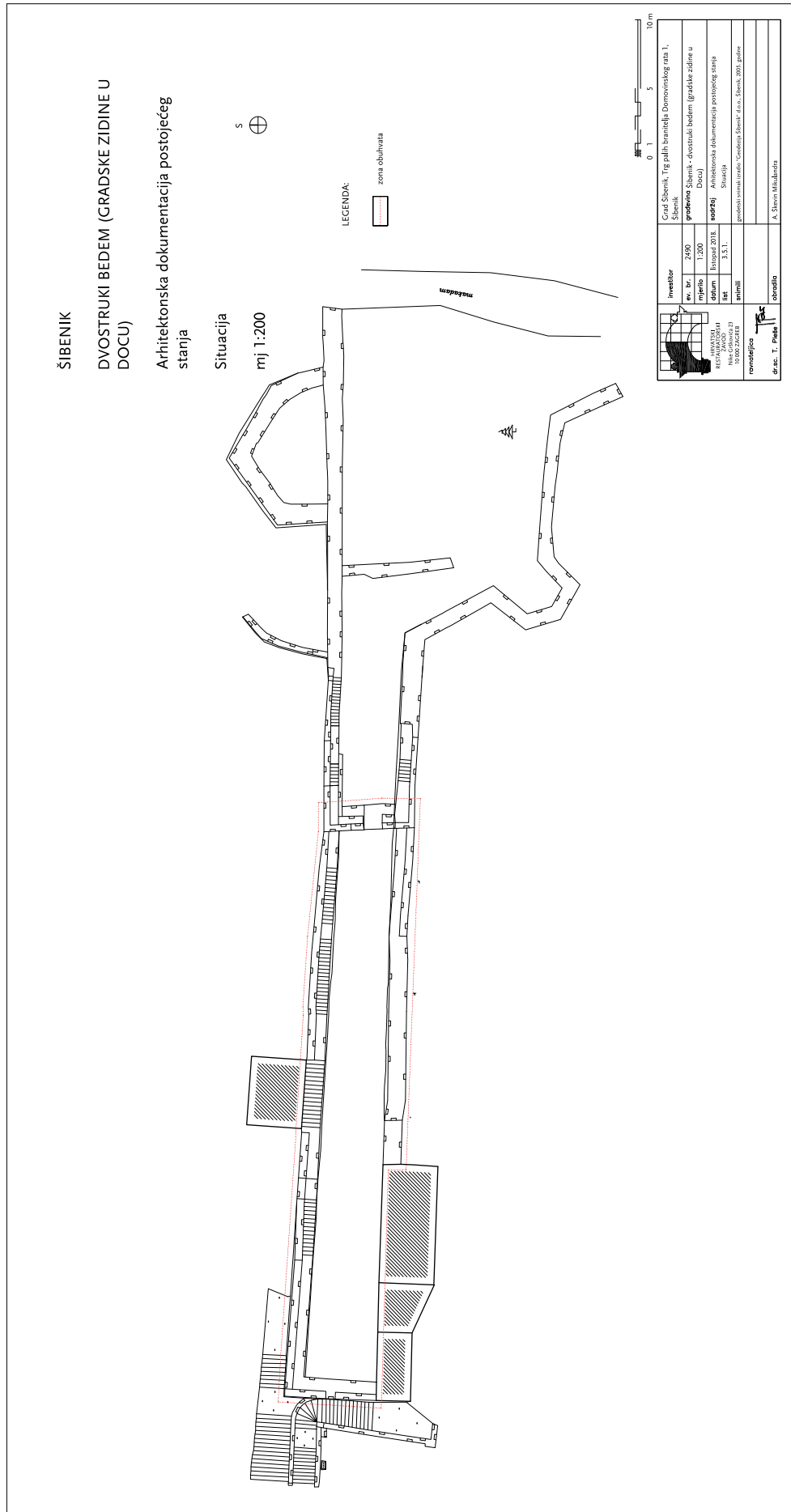
što je slučaj i u Šibeniku, tijekom moguće pobune samih građana.⁷⁶ Današnji izgled takozvanih Vrata spasa (otvora u sjevernom zidnom plaštu kaštela Brescie koji izlazi na put spasa) potječe iz vremena od 1523. do 1527. godine, kad je nova, mletačka vlast poduzela niz radova na poboljšanje kaštela, pogotovo njegova sjevernog dijela uz „vrata spasa“, nakon francuske opsade 1512. godine.⁷⁷ Tijekom tih radova općeniti izgled i karakteristike rampe za ispomoć nisu mijenjane; radi se o koridoru definiranom visokim zidovima s blagim usponom savladanim plitkim kamenim stubama. Produžen je i natkriven jedino gornji dio puta, dok je u donjem dijelu rampe izgrađen Bastion spasa, sa svrhom čuvanja i nadzora prilaza.

I na drugim područjima današnje Italije nalaze se neki oblici formiranja i održavanja puta spasa; preuređenje utvrde u mjestu Castrocaro u središnjoj Italiji, koje je rađeno prema ideji Antonija da Sangalla starijeg, uključilo je izgradnju vrata spasa,⁷⁸ a za Rocca di Civita Castellana izrađuje Leonardo da Vinci nacrt koji predviđa tajni prolaz za dopremu pomoći, *una strada segreta del soccorso*.⁷⁹ Svjesnost o potrebi promišljanja i planiranja toga elementa vojnog graditeljstva iščitava se i u pisanim izvorima kasnijih stoljeća.⁸⁰ Pritom se navodi da je vrlo važno razmišljati

o mogućnosti bijega i da svaka utvrda mora imati rješenje za povlačenje u slučaju napada.⁸¹

Općenito, dolaskom na vlast u gradovima venecijanskog zaleđa, *Terraferme*, početkom 15. stoljeća, iako rade na generalnoj modernizaciji postojećih srednjovjekovnih utvrda, Mlečani ne zadiru znatnije u oblikovanje graditeljskih sustava osmišljenih za pružanje pomoći. Oni zatečene putove spasa, ili u nekim slučajevima i cijele komplekse, nastavljaju upotrebljavati i održavati kao vrijedne obrambene elemente, ali, prema dosadašnjim saznanjima, u pravilu ne grade nove.

Kad se Mletačka Republika teritorijalno proširila i na istočnu obalu Jadrana, neki su gradovi, poput onih na sjevernojadranskim otocima, mirno prihvatili mletačku vlast, dok je Veneciju u Šibeniku, kao i u Trogiru i Splitu, dočekaao otpor. U tim je gradovima Venecija, nakon stupanja na vlast, užurbano pristupila obnovi zidina i gradnji kaštela u kojima je stacionirala određen broj plaćenika koji su branili uspostavu nove uprave. Gradski kaštel redovito je smješten periferno u odnosu na naselje, uz gradske zidine, kako bi se posadi mogla osigurati pomoć izvana u slučaju pobune lokalnog stanovništva. Iako je kaštel



15. Šibenik, dvostruki bedem, arhitektonska snimka – situacija (izrada: Geodezija Šibenik, 2005.)
 Šibenik, double rampart, architectural survey: condition (Geodezija Šibenik, 2005)



16. Šibenik, dvostruki bedem, pogled iz zraka (snimka: Arheo KO-OP, 2018.)
 Šibenik, double rampart, aerial view (Arheo KO-OP, 2018)

bio dio gradskih fortifikacija, on je u Trogiru i Zadru bio odvojen od grada jarkom te barbakanom koji je čuvar pomični most kao vezu kaštela s gradom. U Trogiru i Splitu Mlečani grade kaštel upravo na morskoj obali, čime je omogućen izravan pristup mletačkoj mornarici za dopremanje pojačanja s morske strane.⁸²

Unatoč molbama Šibenčana da se ne gradi kaštel, Mletačka Republika posadu je smjestila u već postojećoj srednjovjekovnoj strukturi iznad grada, čiju je obnovu počela još 1416. godine. Takav položaj na brdu iznad naselja imali su i kašteli Omiša, Novigrada, Hvara⁸³ i Kotora, i nisu imali izravnu vezu s morskom obalom, no Venecija je samo u slučaju Šibenika, zbog njegova trogodišnjeg opiranja uspostavi njezine vlasti, izdvojila sredstva za gradnju koridora kroz „neprijateljski“ teritorij do morske obale.

Smjernice za buduću prezentaciju

Upravo zbog povijesnih i graditeljskih posebnosti, ali i činjenice da je do danas ostao prepoznatljiv unutar fortifikacijskog sustava grada, put spasa u Šibeniku nužno je pomno predočiti javnosti i potruditi se očuvati njegove odlike.⁸⁴ Uz zadržavanje sačuvanih dijelova izvornog povijesnog oblikovanja, valja razmisliti i o prezentaciji onih koji su dio naknadnih faza uređenja (sl. 15), primjerice različitih načina uređenja podne plohe, kao i promjena

njihovih visina i pristupa. Najveći opseg radova potrebno je izvesti na uređenju lica zidova i prezentaciji podnica,⁸⁵ i to tako da se u donjem, zapadnom dijelu pokažu utvrđene izmjene popločenja, a u gornjem, iznad istočne kule, da se svakako zadrže mjestimično sačuvane i iz stijene isklepane stube, iako je na tom mjestu nagib terena vrlo strm i kretanje je otežano.

Svakako je potrebno izvesti radove u svrhu poboljšanja stanja građe i pojedinih oblikovnih elemenata, ali i ukloniti recentne zahvate koji su dijelom degradirali izvornu i povijesnu strukturu, čime je definiran izgled zidova⁸⁶ za koji u povijesnim izvorima nema čvrstih podataka, nego je rezultat subjektivne interpretacije. Iako je na povijesnim prikazima zabilježeno da su zidovi bedema završavali kružništem, ne postoje elementi prema kojima bi se njegova rekonstrukcija mogla izvesti.

Prostor između zidina dvostrukog bedema valjalo bi prezentirati tako da se poštuje njegova povijesna slojevitost, kao i slojevitost ostalih urbanih sadržaja, vezanih neposredno uz njega.⁸⁷ Naime, otvori prolaza u donjem dijelu perimetralnih zidova bedema, formirani u svrhu izravnijeg povezivanja sjevernog predgrađa Dolac i Kwartira s gradom, te zbog korištenja gospodarskih sadržaja unutar prostora bedema, dijelom su narušili njegovu logičnu i funkcionalnu cjelinu. No ti su prolazi materijalni dokazi načina

korištenja toga prostora kroz povijest i prema njima se valja ophoditi kao i prema prostoru ispred ulaza u bedem sa zapadne, morske strane, gdje je postupnim nasipanjem obale s vremenom formiran novi javni gradski prostor. U svrhu revitalizacije cijeloga dijela gradskog tkiva Dolca, i prezentacije povijesne ideje puta spasa, predlaže se svakako omogućiti dostupnost unutarnjeg prostora bedema široj javnosti, kao i mogućnost sagledavanja sačuvanih elemenata njegovih povijesnih građevnih faza.

Šibenski put spasa je zasada jedini poznati primjer u dalmatinskoj fortifikacijskoj arhitekturi (sl. 16). Na dalmatinskoj obali ne postoji primjer tako monumentalnog, po dimenzijama i oblikovno definiranog i u gotovo svim svojim elementima očuvanog puta spasa. Prema dostupnim podacima, njegov oblik je jedinstven i među

utvrdama Mletačke Republike, od kojih su neke recentno dobile i status svjetske baštine. Stoga prilikom obnove i prezentacije svakako treba voditi računa o nenarušavanju njegove cjelovitosti, povijesnog identiteta i jasnoće različitih oblikovnih dijelova, izvorne mogućnosti komunikacije na dvije razine, izvorne funkcije i materijala. Šibenski put spasa od velike je vrijednosti za povijest fortifikacija i arhitekture općenito u Dalmaciji, za hrvatsku kulturnu baštinu te sigurno u širom kontekstu za povijest fortifikacija Mletačke Republike. ■

*Ovaj je rad sufinancirala Hrvatska zaklada za znanost projektom IP-2016-06-1265 ET TIBI DABO: naručitelji i donatori umjetnina u Istri, Hrvatskom primorju i sjevernoj Dalmaciji od 1300. do 1800. godine.

Bilješke

1 Tvrđava sv. Mihovila povijesni je lokalitet na kojem su pronađeni najstariji arheološki nalazi na području Šibenika, a široki vremenski okvir u koji se i ostali nalazi mogu smjestiti sugerira kontinuitet korištenja te lokacije kao promatračnice i refugija za okolno stanovništvo. ZLATKO GUNJAČA, 1976., 35–38, 46–48; FRANO DUJMOVIĆ, 1976., 79–80, NIKŠA PETRIĆ, 1997., RUŽA SEKSO, 2012.

2 DANKO ZELIĆ, 1999., JOSIP ČUZELA, 2005.

3 „Dvostruki“ ili „dvojni“; „bedem“, „bedemi“ ili „zidine“; u stručnoj literaturi koriste se sve kombinacije tih riječi. Iako je u Registru kulturnih dobara RH pod oznakom Z-2025 pisao naziv „Gradske zidine u Docu“, a u opisu se navodio „dvojni bedem“, danas je to zaštićeno nepokretno kulturno dobro, kao primjer profane graditeljske baštine, upisano kao dvostruki bedem i taj je naziv izabran i za ovaj članak.

4 Istraživanja je potaknuo Konzervatorski odjel Ministarstva kulture u Šibeniku (dalje MK RH, KO Šibenik). Zahvaljujemo na pomoći, objašnjenjima i sugestijama te na ustupljenom materijalu Angeli Bujas, pročelnici KO Šibenik, te dr. sc. Ivi Šprljanu i dr. sc. Ivi Glavašu. Konzervatorsko-restauratorska istraživanja, čiji su rezultati objavljeni u Elaboratu HRZ-a, proveli su: dr. sc. Darka Bilić, Ivana Hirschler Marić, dr. sc. Krasanka Majer Jurišić, dr. sc. Vinka Marinković, dr. sc. Domagoj Mudronja, Josip Pavić, Bernarda Ratančić, Ana Škevin Mikulandra, Natalija Vasić i druga Arheo KO-OP.

5 MARCO GIORGIO BEVILACQUA, KIM WILLIAMS, 2014., 532.

6 FRANCESCO DI GIORGIO MARTINI, (1428.) 1967., 429.

7 Isto, 459–462.

8 Čini se da je Podstinje spomenuto 1384. godine kao lokacija zidovima ograđenoga gradskog brodogradilišta (D. Zavorović, *Annali di Sebenico*, str. 38) koje je šezdesetak godina poslije premješteno nešto južnije niz gradsku obalu; KRSTO STOŠIĆ, 1955., 12. Dolac se spominje 1386. godine, kao dio Šibenika s javnom cestom (*via publica*) i trgom (*plathea comunis*); MIRKO ZJAČIĆ, 1952., 207, 258.

9 Samostan sv. Katarine službeno je utemeljen papinskom bulom 1391. godine, DANKO ZELIĆ, 1999., 169–170. No čini se da je ženska redovnička zajednica postojala i prije, jer su samostan i njegova *priorisa* Rada spomenuti u ispravi iz 1386. godine, MIRKO ZJAČIĆ, 1952., 230. Samostan je bio za djevojke iz pučkih šibenskih obitelji, makar je poslije primao i kćeri plemića. Redovnice su se bavile odgojiteljskim radom, što spominje i austrijski car Franjo I. početkom 19. stoljeća, IVAN PEDERIN, 1983., 193. Crkva je sagrađena „na živcu kamenu uz more kraj glavnog puta u Docu“, a cijeli sklop obuhvatio je i okolni prostor i uskoro postao „jedna od najvećih zgrada u Šibeniku“, KRSTO STOŠIĆ, 1994., 12, šireći se zapadno do obalnoga gradskog zida, na koji se prislanja, a na obalnom je pročelju samostanskih zgrada još uvijek moguće „razaznati tragove kruništa i strijelnice“, DANKO ZELIĆ, 1999., 183. Samostanski sklop širio se i prema sjeveru, sve do današnjeg južnog zida „dvostrukog bedema“, te je time definiran njegov položaj.

10 Za morsko predgrađe, u izvorima bilježeno varijacijama izraza *borgo di mar*, danas se najčešće koristi termin Dolac, iako je vjerojatno da je Docem prije, a nerijetko i danas, zvan i predio unutar zidina grada, od dvostrukog bedema do crkve sv. Dominika.

11 Provedenim konzervatorskim istraživanjima HRZ-a obuhvaćen je samo donji dio dvostrukog bedema.

12 Izvornik ugovora i uvjeta mira donesen je u LISTINAMA VI, 288–293. Trogodišnjoj opsadi najviše teksta posvetio je SLAVKO GRUBIŠIĆ, 1976., 121–129. Uloga i funkcioniranje mletačke vlasti u Šibeniku djelomično je, i s ponešto manje strasti, obrađena u: JOSIP KOLANOVIĆ, 1995., DANKO ZELIĆ, 1999. i drugim radovima.

13 U jednoj od odredaba ugovora Šibenčani su najprije zahtijevali rušenje svoje tvrđave, vjerojatno da bi izbjegli prisutnost stalne mletačke posade, što im je i odobreno; LISTINE VI, 288–293. No ni četiri godine poslije, potkraj kolovoza 1416., građani sami traže od mletačkog Senata obnovu tvrđave, LISTINE VII, 225–226.

- 14** LISTINE VII, 230–231. Radovi izvedeni u vrlo kratkom vremenu sugeriraju i da tvrđava prije nije bila znatno porušena, nego samo djelomice. U obnovi su izgrađena nova glavna vrata kaštela, iznad kojih je knez Biagio Dolfini (1415. – 1417.) postavio obiteljski grb. JOSIP ČUZELA, 2005., 32.
- 15** „(...) *terminando, quod dictum castrum fiat in illo loco et per ilium modum, qui sit magis habilis et comodus ad possendum subvenire ipsi castro per mare*“. LISTINE VII, 232–233.
- 16** DANKO ZELIĆ, 1999., 101; JOSIP ČUZELA, 2005., 46.
- 17** LISTINE VIII, 99–103. Usporedi i: JOSIP ČUZELA, 2005., 46. „*Expediti autem de Jadra, volumus, quod ire debeatis Sibenicum, et ibi esse cum comite nostro Sibenici, et eidem dicere, quod intentio nostra est, quod castrum Sibenici compleatur, et detur intrata dicti castrum per viam marine, sicut alias fuit ordinatum*.“
- 18** „*Et ideo sollicitabitis dictum comitem, ut sit sollicitus ad faciendum compleri castrum predictum et viam predictam, per quam intrari possit castrum predictum a parte marine pro securitate status nostri in terra predicta*.“
- 19** „*Cum autem accesseritis de Tragurio, venire debeatis Sibenicum, et comitem nostrum Sibenici sollicitare ad eomplementum castrum et vie fende a parte marine pro habendo introitum et exitum in castro predicto*.“
- 20** LISTINE VIII, 170.
- 21** Primjerice CRV I, 1; LISTINE X, 33–34.
- 22** Vrata su svakako slična Dolfinijevim vratima na Tvrđavi sv. Mihovila.
- 23** Grb i lav sv. Marka bili su postavljeni unutar bedema još 1934. godine, a smatra se da ih je skinula partizanska vojska potkraj Drugoga svjetskog rata. JOSIP STOŠIĆ, 1994., 13.
- 24** FEDERICO ANTONIO GALVANI, 1884., 8, TAV. XV.
- 25** Don Krsto Stošić navodi da se „grb sastoji od oštih kutova desno i lijevo“ (!); KRSTO STOŠIĆ, 1994., 13.
- 26** MARKO RADELJIĆ, 2018., 68. Ovisno o prikazu, središnji rez ima između pet i osam paralelnih linija; VINCENZO CORONELLI, 1706., 82; FEDERICO ANTONIO GALVANI, 1884., 74–75; TAV. XXII. U Šibeniku je grb te obitelji, odnosno šibenskog kneza Girolama Pesara (1476. – 1479.), sačuvan nad vratima ulaza u atrij unutar sklopa nove crkve.
- 27** GRGA NOVAK, 1976., 271.
- 28** Gradnjom vanjskog zida predgrađa („dolački bedem“), vjerojatno početkom 16. stoljeća, dvostruki bedem gubi velik dio aktivne obrambene funkcije, budući da prestaje biti krajnji gradski zid.
- 29** Originalni tekst o njegovu putovanju u Jeruzalem objavio je KREŠIMIR KUŽIĆ, 2013., 111–116. Nastanak i stil dvaju vrlo sličnih crteža koji prate tekst, a čuvaju se u njemačkim gradovima Karlsruheu (Badische Landesbibliothek: St. Peter pap. 32) i Gothi (Forschungsbibliothek: Chart. A 541), pojasnio je MARINKO PETRIĆ, 1983., 15–26.
- 30** Primjerak se čuva u Nacionalnoj i sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu, Zbirka Novak, sig. ZN-Z-XVI-PAG-1530. O njoj više u: MIRELA SLUKAN ALTIĆ, 2007b.
- 31** Karta nepoznatog autora nalazi se u venecijanskom arhivu, fond *Mappe Miscellanea*, br. 1663. O njoj više u: KAREN-EDIS BARZMAN, 2014.
- 32** Primjerice obiju karata nalaze se u Muzeju grada Šibenika.
- 33** JOSIP ČUZELA, 2005., 42.
- 34** Josip Čuzela taj dio zove „predtvrđavski prostor“, ali Coronelli u jednom od svojih tlocrta uvodi prikladniji naziv *falsabruga* (lažni zid, lažna padina); JOSIP ČUZELA, 2005., 43–44.
- 35** Gradnja povišenih ulaznih vrata nije bila neuobičajena, a služila je dodatnoj izolaciji toga vojnog prolaza od stanovništva. Moguće je da je inicijalno galija mogla pristati izravno uz vrata. To svakako sugeriraju i rezultati arheoloških radova koje je proveo Hrvatski restauratorski zavod 2018. godine, u kojima je kameni živac zatečen s unutarnje strane obalnih vrata na visini od oko tri metra višoj od razine mora. No u prvoj polovici 15. stoljeća cijela dužina obale Šibenika sustavno se nasipava, što je zasigurno dovelo do novih okolnosti, FRANO DUJMOVIĆ, 1962., 1441–1444.
- 36** Bedem vanjskog predgrađa također je imao šetnicu, a razina zida je barem jedanput podignuta.
- 37** Taj dio grada bio je izoliran – najbliža obalna gradska vrata bila su *Porta di quattro pozzi*, udaljena gotovo 200 metara. Zbog toga je šibensko Grdsko vijeće 1497. godine tražilo od mletačkog Senata gradnju novih obalnih vrata *verso santa Cattarina*, prije svega zbog opasnosti od požara za taj dio grada, DANKO ZELIĆ, 1999., 183 i bilj. 447. Iako se čini da je odgovor bio potvrđan, nema naznake da su ta vrata izgrađena. Možda su baš zbog potreba za boljom komunikacijom i većom sigurnošću stanovništva i redovnica poslije i probijeni otvori u zidovima dvostrukih bedema, koji su omogućavali brži dolazak na obalu između kuća u morskome predgrađu.
- 38** Riječ je o primjerice često korištenim prikazima Hogenberga i Brauna, Furcka i drugih autora. Mnogi su objavljeni u: GRGA NOVAK, 1976., 160 i dalje; te JOSIP ČUZELA, 2005., 48 i dalje, a većina digitaliziranih primjeraka visoke rezolucije nalazi se u fondu Kulturno-povijesnog odjela Muzeja grada Šibenika.
- 39** Ta dva prikaza također su objavljena u: GRGA NOVAK, 1976., 160 i dalje; Rosacciova karta dio je putopisa *Viaggio da Venetia a Constantinopoli per mare e per terra*, koji je objavljen u nekoliko izdanja, od kojih je, pretpostavlja se, najranije iz 1574. godine, vidi: KREŠIMIR ČVRLJAK, 1993.
- 40** CRV IV, 137–145.
- 41** „(...) *et piazza maggiore vi si ritrova similmente una traversa nel borgo alla marina appresso il soccorso del Castel Vecchio fatta pur nella passata guera*“; CRV IV, 139.
- 42** Istraživačke arheološke radove provela je JUK Tvrđava kulture Šibenik u 2018. i 2019. godini, pod vodstvom arheologa Andrije Nakića.
- 43** Primjerice, početkom 17. stoljeća izgrađena je nova šetnica kojom su vojnici mogli komunicirati od samostana sv. Frane do „starog kaštela“, bez spuštanja na gradske ulice (CRV VI, 153, 170), a još 1571. je na vrhu morskog predgrađa sagrađena neka kula ili platforma, nazivana čak i malim kaštelom (CRV IV, 139; CRV VI, 153, 170). Ta kula bila je već srušena potkraj 19. stoljeća, FEDERICO ANTONIO GALVANI, 1884., 32, 50.
- 44** Riječ je o neobjavljenom prikazu iz venecijanske knjižnice Marciana, signatura: It.VII.200 (10050); Giovanni di Namur, holandski inženjer mletačke vojske, sudjelovao je u obrani Šibenika

u opsadi 1647. godine te u nekim naknadnim radovima. FRANJO DIFNIK, 1986., 102, 152. Njegova karta prikazuje formiranje tadašnjeg obrambenog sustava Šibenika s Tvrđavom sv. Ivana kao novoizgrađenom glavnom točkom. O događanjima prije osmanske opsade Šibenika u Kandijском ratu vidi: IVO GLAVAŠ, JOSIP PAVIĆ, 2017., 92–93.

45 Otisak J. Blaeua objavljen je u: GRGA NOVAK, 1976., 160 i dalje; crtež V. Benaglije u CRV VII, T. XIV.; a crtež iz Biblioteke u Trevisu u: STEFANO TOSATO, 2014., 153.

46 Prikaz je objavljen primjerice u: JOSIP ČUZELA, 2005., 48 i dalje, s opisom „Nepoznati autor, Šibenik, tlocrt gradskih fortifikacija, druga polovica 17. st.“, no prema obliku tvrđava sv. Ivan i Barone te sagrađenim bastionima na jugoistočnom gradskom bedemu, može ga se znatno preciznije datirati između 1659. i 1662. godine.

47 Vidi primjerice: ANTE BLAĆE, 2014.

48 Radi se o karti iz izolara *Mari, Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Citta, Fortezze, della Damazia, Ed Altri Luoghi Dell' Istria, Quarner, Dalmazia Albania Epiro, e Livadia*. Jedan od brojnih primjeraka nalazi se u Muzeju grada Šibenika.

49 Coronelli daje gotovo precizne mjere puta spasa; prema njemu, širina prolaza je 5,5 (prema stvarnih 4–6) metara, dužina gradskog zida do otklona prema tvrđavi je 47 (prema ukupno 58) metara, a dužina zida predgrađa 59 (prema 62) metara.

50 Djelo se nalazi u biblioteci Marciana u Veneciji pod oznakom Ms. It. VII, 2453 (=10493), vidi dalje: IVO GLAVAŠ, 2015., 94.

51 „Il Castello Vecchio di Sebenico ritrovarsi sopra un colle entro della Citta Medesima situato, e con una scalone che porta al Porto, da quella parte puo ricevere gli opportuni soccorsi (...)“

52 Primjerak Justerova plana (*Pianta di Sebenico*) iz 1708. godine nalazi se u Muzeju grada Šibenika. JOSIP ČUZELA, 2005.

53 LUKŠA BERITIĆ, 1962., 240.

54 Justerov prikaz Šibenika (*Veduta di Sebenico d'avviso dalla parte d'Affrico*) iz 1708. godine nalazi se u Ratnom arhivu u Beču pod signaturom G I a 6–5, fol. XII, ANDREJ ŽMEGAČ, 2009., 92, 210.

55 Francuska vlast trajala je u Šibeniku samo nekoliko godina, od veljače 1806. do listopada 1813. godine; FERDO ČULINOVIĆ, 1976., 306–311.

56 Zavoreova karta iz 1798. godine pod nazivom *Plan der Stadt und Festung Sebenico, samt denen Forts St. Anna, St. Zuvani und Baron woraus ersichtlich wie dieser Ort in bezug des höchst nöhtigen in vertheitigungs Stand her zu Stellen wäre um Selben als haltbar ansehen zu Kennen* nalazi se u Muzeju grada Šibenika, a objavio ju je JOSIP ČUZELA 2005. godine.

57 Plan nepoznatog autora pod nazivom *Plan Der Festung Sebenico nebst den dazu gehörigen Forts St. Anna, St. Giovanni und Baron* također se nalazi u Muzeju grada Šibenika, JOSIP ČUZELA, 2005. Samostanska zgrada bila je oštećena kad ju je zahvatio požar nakon eksplozije barutane na tvrđavi 1752. godine, a dvije su redovnice tada i poginule u ruševinama, jer je kamenje s tvrđave letjelo sve do mora, KRSTO STOŠIĆ, 1994., 13. Na zapovijed francuske vojne uprave, redovnice 1806. godine napuštaju samostan i prelaze u biskupsku palaču, a potom u samostan sv. Luce, KRSTO STOŠIĆ, 1994., 15.

58 KRSTO STOŠIĆ, 1994., 15.

59 Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja dvostrukog bedema u Šibeniku, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2018., 77–78, 92.

60 IVAN PEDERIN, 1983.

61 U rečenici koja je u literaturi postala ustaljena, Čuzela piše da „...car Franjo I., koji je u Šibeniku boravio 1818. godine, navodi da se kaštelu na brdu prilazilo stepenicama između dvaju zidova“. Car to zapravo izrijeком ne navodi; čak ni Pederinov originalni prijevod („Od grada se u tvrđavu stiže po stepenicama.“) ne podupire tu tvrdnju. Vidi: JOSIP ČUZELA, 2005., 46–47; IVAN PEDERIN, 1983., 198.

62 Kartu je izradio nepoznati autor pod naslovom *Situations Plan der geschlossenen Stadt Sebenico sammt Umgebung 1854.*, a primjerak se nalazi u Muzeju grada Šibenika. JOSIP ČUZELA, 2005.

63 Ministarstvo kulture RH, Uprava za zaštitu kulturne baštine (MK-UZKB), Rješenje o upisu u registar nepokretnih spomenika kulture, Konzervatorski zavod za Dalmaciju u Splitu, 28. svibnja 1964.

64 MK-UZKB. Situacijski nacrt tvrđave izradili su 1972. ing. U. Bezić i B. Bezić, d.i.a. Prema terenskim dnevnicima i internim izvještajima iz Muzeja grada Šibenika, arheološka istraživanja na tvrđavi provedena su 1972. – 1974., 1977., 1990. – 1991. i 1993. – 1995. godine. Fotogrametrijsku snimku sjevernog zida tvrđave izradio je Zavod za fotogrametriju Geodetskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu (1978./1979.). Zapadni bedem je 1984. preventivno saniran jer mu je prijetilo urušavanje, a radove je izveo URO „Dalmacija“ iz Šibenika. Statička i građevinska sanacija sjeveroistočne kule tvrđave provedene su 1988./1989. godine. Raščišćavanje prostora središnjeg platoa počelo je 1990. godine, istovremeno s tadašnjim arheološkim istraživanjima, te je izrađen plan uređenja šetnica i prezentacije spomenika da bi se mogao otvoriti za javnost.

65 MK-UZKB. *Radovi na čišćenju dvojnih bedema, program zaštitnih radova iz 1991. godine*, sastavili: Miro Škugor, d.i.a. i Josip Čuzela, prof., 3. rujna 1992. godine, i Izvještaj o izvedenim radovima, sastavio: Miro Škugor, d.i.a., 3. rujna 1992. godine. Radove je izvodilo građevinsko poduzeće „Građeving“ iz Skradina. Usporedi i podatke vidljive na arhivskim fotografijama iz 1992. godine, fototeka MK RH, KO Šibenik.

66 MK-UZKB. *Elaborat zaštitnih radova, program zaštitnih radova za 1995. godinu*. Sastavili: Miroslav Škugor, dia. i Josip Čuzela, prof.

67 Dokumentacija Konzervatorskog odjela u Šibeniku, Šibenik, *Dvojni bedemi – Konzervatorski elaborat*, radno; izradili: mr. sc. Josip Čuzela i dr. sc. Ivo Šprljan, d.i.a., Šibenik 2014. Izradom radnog materijala izvidjeli su se mogući načini „oživljavanja“ nekadašnjeg šibenskog puta spasa. U zaključku autori iznose tezu da bi se „u prostoru dvojnog bedema trebala uspostaviti pješačka komunikacija“ kako bi se prostor valorizirao.

68 SHEILA GIBSON, BRYAN WARD-PERKINS, 1983., 222–239.

69 GRAZIELLA COLMUTO ZANELLA, 1988., 116, 118. Ta su vrata povezivala (preko dijelom ukopanog, skrivenog prolaza) Tvrđavu San Marco, sagrađenu prema projektu Sforza Pallavi-

cina u drugoj polovici 16. stoljeća, s kaštelom San Vigilio koji se nalazio na brežuljku nasuprot Bergamu; Pino Capellini, 2013.

70 URL = <http://www.colliueuganei.it/castelli/torre-soccorso-este/> (29. rujna 2018.).

71 URL = <https://www.mondimedievali.net/castelli/Veneto/verona/provincia000.htm> (29. rujna 2018.).

72 ADRIANO VERDI, 2006.

73 ENNIO CONCINA, 2001., 68.

74 MAURIZIO BERTI, 2006., 8–13. Na mjestu generalnog kaptana vojske Mletačke Republike D'Alviano je 1515. godine dobio zadatak da napravi projekt obnove i poboljšanja padovanskih fortifikacija. Njegov projekt je realiziran nakon njegove smrti, tijekom prve polovice 16. stoljeća. Na početku tih putova postojala su dva duboka rascjepa ili ponora koja su u slučaju pada vanjskih kula otežavala prilaz neprijatelja središnjoj, glavnoj utvrdi. LIONELLO PUPPI, 1988., 151–156.

75 CRISTIANO GUARNERI, 2012., 46–47.

76 Put spasa je dva puta korišten upravo za tu funkciju tijekom povijesti. Prvi put 1512. godine, kad su francuske vojne jedinice na čelu s Gastonom de Foixom prodrle u tvrđavu upravo preko tog puta, a drugi put 1849., tijekom pobune građana protiv pripadnika austrijske vlasti koji su bili u tvrđavi pa su preko toga puta primali pojačanja.

77 CRISTIANO GUARNERI, 2012., 46.

78 DOMENICO TADDEI, 2007., 231–253.

79 PIETRO C. MARANI, 1982., 66–80.

80 M. GIROLAMO MAGGI, 1584.; BUONAIUTO LORINI, 1597.; GIORGIO BATTISTA HUST, 1606.; PIETRO SARDI ROMANO, 1618.; GABRIELLO BUSCA, 1619.

81 PAOLO EMILIO GUARNIERI, 1803., 59–61.

82 VANJA KOVAČIĆ, 1992., 38; VANJA KOVAČIĆ, 2011., 98; IRENA BENYOVSKY LATIN, 2010., 40–41; ILIJA LALOŠEVIĆ, 2016., 119–120; DUŠKO KEČKEMET, 1956., 267–303; KATJA MARASOVIĆ, 2012., 257; KARLA GUSAR, 2010., 219–246; TOMISLAV RAUKAR, IVO PETRICIOLI, FRANJO ŠVELEC, 1987., 129.

83 Spomen o tajnom putu koji je omogućavao neometanu komunikaciju unutrašnjosti kaštela s njegovim vanjskim dijelom nalazimo na otoku Hvaru. Kaštil u gradu Hvaru sagradili su Mlečani posljednjih desetljeća 13. stoljeća, na vrhu brežuljka gdje se danas nalazi Fortica. To utvrđenje, povezano s gradskim zidinama, dodatno su utvrdili Hvarani prema projektu španjolskih

inženjera prije 1416. godine. Dolaskom Mlečana nanovo na vlast početkom 15. stoljeća, oni postavljaju svoju posadu u tvrđavu te idućih stoljeća postupno obnavljaju i nadograđuju tvrđavu, prije svega nakon katastrofalne eksplozije baruta 1579. godine. Iako se radi tek o legendi, i o hvarskoj tvrđavi postoji priča „o tajnom prolazu od grada do Fortice, koja je, po svemu sudeći, utemeljena na zbilji. Uz jugozapadnu kulu još su vrata sa stubama koja vode pod zemlju prema jugu. Predaja hoće da je prolaz završavao u Mandraču, što je nevjerovatno; njegov završetak, naprotiv, postoji, kako kažu, i sada u hotelu Palace i tu su sada cijevi centralnog grijanja. Prolaz je zacijelo služio za povlačenje iz Kneževa dvora u Forticu u slučaju zauzeća grada. Govori se da ide ispod samostana koludrica i da je prekinut gradnjom ceste između Fortice i Grada. U prigodi koja se zasad čini vrlo daleko, bilo bi ga zanimljivo ispitati i obnoviti.“ Više u: REMIGIO BUČIĆ, 1956., 5–9; JOŠKO KOVAČIĆ, 1987., 272–273.

84 Smjernice za prezentaciju dvostrukog bedema i prijedlog radova vidi u: Elaborat konzervatorsko-restauratorskih istraživanja dvostrukog bedema u Šibeniku, Hrvatski restauratorski zavod, Zagreb, 2018., 86–90.

85 U zoni uz ulaz s morske, odnosno zapadne strane, trebalo bi nastaviti iskop kojim su tijekom arheoloških istraživanja koje je vodila Ivana Hirschler Marić utvrđene dvije povijesne podnice. Već i dosadašnji rezultati upućuju na to da je podnice vrijedno prezentirati.

86 Uz uklanjanje cementnih sljubnica, valjalo bi razgraditi i manji dio dozidanih struktura gornjih dijelova zapadnog, južnog i sjevernog zida, dok se na istočnom predlaže uklanjanje gotovo cijele središnje dozidane zone. Na taj način, prezentacijom razgrađenog vrha zida ne sugerira se poznavanje podataka o točnoj prijašnjoj visini i njegovu oblikovanju. Osim toga, u vrhu sjevernog zida, s obzirom na postojeću šetnicu, moguće je projektom izvidjeti kretanje, uz nužne sigurnosne mjere (ograde i sl.).

87 Prema predloženim konzervatorsko-restauratorskim smjernicama (vidi bilješku 84), uz dvostruki bedem obuhvaćeno je i stubište pred njegovim ulazom i nekadašnji mali gradski prostor ispred njega, prolaz i gradska ulica s južne strane bedema te prolaz prema gradskoj ulici na sjevernoj strani. Predlaže se zadržavanje stubišta s ponovnom uspostavom manjeg slobodnog gradskog prostora pred samim zidinama te prezentacijom stijene na kojoj je ulaz u dvostruki bedem izgrađen.

Izvori

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Uprava za zaštitu kulturne baštine (MK RH-UZKB)

Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Konzervatorski odjel u Šibeniku (MK RH, KO Šibenik)

Muzej grada Šibenika, ZAVOREO, DOMENICO, *Annali di Sebenico*. Prijepis rukopisa.

Literatura

BARZMAN, KAREN-EDIS, [Cartographic Line and the Paper Management' of the Early Modern State: A Case Study of Venetian Dalmatia](#), *Mapline* 122 (2014.), 1–12.

BENYOVSKY LATIN, IRENA, [Izgradnja gradskih fortifikacija u Trogiru od 13. do 15. stoljeća](#), *Zbornik Odsjeka povijesnih znanosti HAZU* 28 (2010.), 17–48.

BERITIĆ, LUKŠA, Obalna utvrđenja na našoj obali, *Pomorski zbornik povodom 20-godišnjice Dana mornarice i pomorstva Jugoslavije 1942–1962*, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar: Institut za historijske i ekonomske nauke, 1962., 217–263.

- BERTI, MAURIZIO, Il Castelnuovo di Padova, *Padova e il suo territorio*, ann. XXI, fasc. 120 (2006.), 45–51.
- BEVILACQUA, MARCO GIORGIO; WILLIAMS, KIM, [Alberti and Military Architecture in Transition](#), *Nexus Network Journal* 16 (2014.), 523–541.
- BLAČE, ANTE, [Eastern Adriatic forts in Vincenzo Maria Coronelli's Isolario Mari. Golfi, Isole, Spiagge, Porti, Città...](#), *Annales – Analiza Istrske in Mediteranske Studije – Series Historia et Sociologia* 24/2 (2014.), 239–252.
- BUČIĆ, REMIGIO, *O javnim građevinama i zgradama u Hvaru*, Split, 1956.
- BUSCA, GABRIELLO, [L'Architettura militare](#), Milano, 1619.
- CAPELLINI, PINO, La quinta porta segreta delle Mura per la difesa del castello di S. Vigilio, *L'Eco di Bergamo*, 10. listopada 2013. (29. rujna 2018.)
- COLMUTO, ZANELLA GRAZIELLA, La fortezza cinquecentesca di Bergamo, *L'architettura militare veneta del Cinquecento*, Milano, 1988., 110–124.
- Commissiones et Relationes Venetae*. Sv. 1, (ur.) Šime Ljubić. Sv. 4–8, (ur.) Grga Novak, serija Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 6, 47–51. Zagreb: JAZU, 1876. – 1977. (CRV).
- CONCINA, ENNIO, La transizione, *La fabbrica della fortezza. L'Architettura militare di Venezia*, Verona, 2001., 35–73.
- CORONELLI, VINCENZO, *Blasone Veneto o gentilizie insegne delle famiglie patrizie*. Venezia: stampato da Gio. Batista Tramotin, 1706.
- ČULINOVIĆ, FERDO, Šibenik od pada Venecije do sloma francuske vlasti 1797–1813., *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur.) Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 289–313.
- ČVRLJAK, KREŠIMIR, [Humanist, polihistor i poligraf Giuseppe Rosaccio i Skradin](#), *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest* 26 (1993.), 269–274.
- ČUZELA, JOSIP, *Šibenski fortifikacijski sustav*, Šibenik, 2005.
- DIFNIK, FRANJO, *Povijest Kandijskog rata u Dalmaciji*, Split, 1986.
- DUJMOVIĆ, FRANO, Urbanistički razvoj šibenske luke, *Pomorski zbornik: povodom 20-godišnjice dana mornarice i pomorstva Jugoslavije*, vol. II, 1439–1452, (ur.) Grga Novak, Vjekoslav Maštrović, Zadar, 1962., 1440–1451.
- DUJMOVIĆ, FRANO, Postanak i razvoj Šibenika od 1066. do 1409. godine, *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur.) Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 75–120.
- GALVANI, Federico Antonio, [Il Re d'Armi di Sebenico: con illustrazioni storiche. vol. I–II](#), Venezia, 1884.
- GUARNIERI, PAOLO EMILIO, [Breve biblioteca dell'architettura militare](#), Milano, 1803.
- GIBSON, SHEILA; WARD-PERKINS, BRYAN, The Surviving Remains of the Leonine Wall. Part II: The Passetto, *Papers of the British School at Rome* 51 (1983.), 222–239.
- GLAVAŠ, IVO, [Šibenska tvrđava sv. Mihovila u Kandijskom ratu](#), *Portal*, 6 (2015.), 93–98.
- GLAVAŠ, IVO; PAVIĆ, JOSIP, [Tvrđava sv. Ivana u Šibeniku – nove spoznaje i istraživanja](#), *Godišnjak zaštite spomenika kulture Hrvatske* 40 (2017.), 91–104.
- GRUBIŠIĆ, SLAVO, *Šibenik kroz stoljeća*. Šibenik, 1974.
- GUARNIERI, CRISTIANO, Il Castello che non c'è: progetti per il Castello di Brescia nella prima epoca veneta, *Il Castello di Brescia. Il Falcone d'Italia*, (ur.) Irene Giustina, Brescia, 2012., 40–59.
- GUNJAČA, ZLATKO, O kontinuitetu naseljavanja na području Šibenika i najuže okolice, *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur.) Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 27–58.
- GUSAR, KARLA, [Prilog poznavanju utvrde Citadela u Zadru – istraživanja Barbakana 2008. godine](#), *Prilozi Instituta za arheologiju u Zagrebu* 26 (2010.), 219–246.
- HUST, GIORGIO BATTISTA, [Il maestro di campo generale](#), Venezia, 1606.
- KEČKEMET, DUŠKO, Splitski kaštel, *Analiza historijskog instituta JAZU u Dubrovniku* 4–5 (1956.), 267–303.
- KOLANOVIĆ, JOSIP, *Šibenik u kasnome srednjem vijeku*, Zagreb, 1995.
- KOVAČIĆ, VANJA, [Fortifikacije grada Ormiša](#), *Radovi Instituta za povijest umjetnosti*, 16 (1992.), 29–40.
- KOVAČIĆ, VANJA, [Gradski kaštel u Trogiru. Prilog proučavanju fortifikacija ranog XV. stoljeća](#), *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 42 (2011.), 95–120.
- KOVAČIĆ, JOŠKO, Sv. Ivan Krstitelj na Fortici, *Hvarska kulturna baština*, Hvar, 1987.
- KUŽIĆ, KREŠIMIR, *Hrvatska obala u putopisima njemačkih hodočasnika XIV.–XVII. st.: opora, vinorodna, kršćanska*, Split, 2013.
- LALOŠEVIĆ, ILIJA, [Utvrđeni gradovi Boke kotorske iz mletačkog razdoblja](#), *Radovi Zavoda za povijesne znanosti HAZU u Zadru* 58 (2016.), 115–146.
- Listine o odnošajih između južnog Slavenstva i mletačke republike*, (ur.) Šime Ljubić. Sv. 6–10, serija Monumenta Spectantia Historiam Slavorum Meridionalium 9, 12, 17, 21, 22. Zagreb: JAZU, 1878. – 1891. (LISTINE).
- LORINI, BUONAIUTO, [Delle fortificazioni \(libri cinque\)](#), Venezia, 1597.
- MAGGI, M. GIROLAMO, [Della Fortificazione delle città](#), Venezia, 1584.
- MARANI, PIETRO C., [Tre disegni d'architettura militare di Leonardo dal Codice Atlantico](#), *Arte Lombarda* 62 (1982.), 66–80.
- MARASOVIĆ, KATJA, [„Mletački kaštel u Splitu: izgradnja i preobrazbe“](#), *Prostor* 20 (2012.), 250–263.
- MARTINI, FRANCESCO DI GIORGIO, *Trattati di architettura ingegneria e arte militare* (oko 1482.), (ur.) Corrado Maltese, Milano, 1967.
- NOVAK, GRGA, Šibenik u razdoblju mletačke vladavine 1412–1797. godine, *Šibenik: spomen zbornik o 900. obljetnici*, (ur.) Slavo Grubišić, Šibenik, 1976., 133–288.
- PEDERIN, IVAN, [Car Franjo I. o Šibeniku u svom putnom dnevniku iz 1818. godine](#), *Radovi Zavoda JAZU u Zadru* sv. 29–30 (1983.), 179–206.
- PETRIĆ, MARINKO, [Veduta Hvara iz 1486. godine](#), *Prilozi povijesti otoka Hvara* VII (1983.), 15–26.
- PETRIĆ, NIKŠA, Ranosrednjovjekovne svjetiljke iz Dalmacije, *Diadora* 18–19 (1997.), 365–378.

PUPPI, LIONELLO, Bartolomeo D'Alviano e il programma di riassetto dello 'Stato da terra' nella crisi di Cambrai, *L'architettura militare veneta del Cinquecento*, Milano, 1988., 34–44.

RADELJIĆ, MARKO, *Srednjovjekovni kameni grbovi grada Šibenika*, diplomski rad, Sveučilište u Zagrebu, 2018.

RAUKAR, TOMISLAV; PETRICIOLI, IVO; ŠVELEC, FRANJO, *Zadar pod mletačkom upravom*, Zadar, 1987.

SARDI ROMANO, PIETRO, [Corona Imperiale dell'Architettura militare](#), Venetia, 1618.

SEKSO, RUŽA, [Ukosnice, toaletne igle i češljevi iz fundusa Muzeja grada Šibenika](#), *Vjesnik za arheologiju i povijest dalmatinsku* 105 (2012.), 97–115.

SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, [Krka kao razdjelnica velikaških gradova Šubića i Nelipića na karti Matea Pagana nastaloj oko 1522. godine](#), *Ekonomika i ekohistorija* 3 (2007a), 51–61.

SLUKAN ALTIĆ, MIRELA, *Povijesna geografija rijeke Krke: kartografska svjedočanstva*. Šibenik, 2007b.

STOŠIĆ, KRSTO, Šibenski škver, galija i galijoti, *Šibenska revija* br. 4–5 (1955.), 12–16.

STOŠIĆ, KRSTO, *Benediktinke u Šibeniku*, Šibenik, 1994.

TADDEI, DOMENICO, „Giuliano e Antonio da Sangallo“, *L'architettura militare nell'età di Leonardo – Guerre milanesi e diffusione del bastione in Italia e in Europa – Atti del Convegno Internazionale di Studi (2–3. giugno 2007.)*, Locarno, 2007., 231–253.

TOSATO, STEFANO (ur.), *Fortezze Veneziane dall'adda all'Egeo. Le difese della Repubblica di Venezia nei disegni della Biblioteca Comunale di Treviso (secoli XVI – XVIII)*. Venezia, 2014.

VERDI, ADRIANO, Le Muraglie vecchie di Padova, *I luoghi dei Carraresi*, (ur.) Davide Banzato, Francesca d'Arcais, Treviso, 2006., 53–61.

ZELIĆ, DANKO, *Postanak i urbani razvoj Šibenika u srednjem vijeku*, doktorska disertacija, Sveučilište u Zagrebu, 1999.

ZJAČIĆ, MIRKO, [Spisi šibenskog notara Slavogosta: Quaternus imbreviaturarum Slavogosti notarii sibenicensis](#), *Starine* 44 (1952.), 201–296.

ŽMEGAČ, ANDREJ, *Bastioni jadranske Hrvatske*, Zagreb, 2009.

Summary

Darka Bilić, Krasanka Majer Jurišić, Josip Pavić

DOUBLE RAMPART (STRADA DEL SOCCORSO) IN ŠIBENIK: FUNCTION, VALORISATION AND PRESENTATION

At the beginning of the 15th century, the Republic of Venice quickly started rebuilding existing fortifications and constructing new ones in order to secure military and political dominance in the cities that resisted its rule. In Šibenik, the Republic placed its garrison in the medieval citadel above the city and connected it to the coast in the bay of Šibenik with a fortified passage, a road of salvation, planning to use it for reinforcements in case of a siege, or for the garrison's retreat in the event it fell into enemy hands. The road of salvation was built in the form of a double rampart, and had a tower at the entrance, and another one that divided the passage into two parts. Even though it was never used for the purpose it was originally built for, communication through the double rampart could take place on two levels: the stairs and ramps on the ground, and over the walkway at the top of two parallel wall claddings.

The road of salvation in Šibenik is the only known example in Dalmatian fortification architecture. There are

no other examples of a road of salvation of this size with defined dimensions and form on the Dalmatian coast, and with almost all preserved elements. According to the available data, its form is unique amongst the fortifications of the Republic of Venice, some of which have recently received the status of world heritage site. Therefore, when restoring and presenting this monument, it is important to bear in mind not to violate its unity, historical identity and clarity of various forms of design, especially the interesting and unique communication on two different levels, original functions and materials. The road of salvation in Šibenik is extremely valuable for the history of fortifications and architecture in Dalmatia in general, Croatian cultural heritage, and, in a broader context, for the history of fortifications in the Republic of Venice.

KEYWORDS: road of salvation, *strada del soccorso*, military architecture, 15th century, Republic of Venice, double rampart